

SELEVCIA

AD CALYCADNVM

SAYI III -2013

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNVM III

Olba Kazısı Yayınları

Olba Kazısı Yayınları
SELEVCIA AD CALYCADNVN III

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, giriş sayfalarında belirtilen yazım kurallarına uygunsa yayınlanır, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını *Seleucia ad Calycadnum* yayınına devretmiş sayılır. *Seleucia ad Calycadnum* kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, 7. sayfada belirtilen yazım kurallarına uygunsuzsa yayınlanır, çalışması yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını *Seleucia ad Calycadnum* yayınına devretmiş sayılır. *Seleucia ad Calycadnum* kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Editörler

Emel Erten
Diane Favro
Murat Özyıldırım

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Meral Akurgal
Prof. Dr. Salim Aydıöz
Prof. Dr. Halit Çal
Prof. Dr. Çiğdem Dürüşken
Prof. Dr. Emel Erten
Prof. Dr. Diane Favro
Prof. Dr. Turhan Kaçar
Prof. Dr. Gülgün Köroğlu
Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu
Prof. Dr. Scott Redford
Prof. Dr. Aygül Süel
Prof. Dr. Fikret Yegül
Doç. Dr. Sedef Çokay-Kepçe
Doç. Dr. Efrumiye Ertekin
Doç. Dr. Mehmet Fatih Yavuz
Yrd. Doç. Dr. Figen Çevirici-Coşkun
Yrd. Doç. Dr. Merih Ereğ
Yrd. Doç. Dr. Fikret Özbay
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Murat Özgen
Yrd. Doç. Dr. Sema Sandalcı
Yrd. Doç. Dr. Hacer Sibel Ünalın
Dr. Vujadin Ivanisevic

Seleucia ad Calycadnum
Olba Kazısı Yayınları
Sertifika No:

Sayı: 3

ISBN: 978-6055-668-33-4
Mayıs 2013, İstanbul

Kapak Tasarım

Tuna Akçay

Yazışma Adresi

Okt. Murat Özyıldırım
Mersin Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, 33342,
Mersin - Türkiye
Tel: 00 90 324 361 00 01 - 4735
e- posta: ozyildirimmurat@gmail.com

Adres

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Caddesi, No: 12/A
Galatasaray, Beyoğlu, 34433, İstanbul
Tel: 0212 249 59 02
www.homerbooks.com
e-mail: homer@homerbooks.com
Sertifika No:

Baskı ve Cilt

Yayıncılık Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi, No: 12
197-203, Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 612 58 60
Sertifika No:

Dağıtım

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Caddesi, No: 12/A
Galatasaray, Beyoğlu, 34433, İstanbul
Tel: 0212 249 59 02

Seleucia ad Calycadnum | Sayı 3 | Nisan 2013

Olba'da Şeytanderesi Vadisi'ndeki Kaya
Kült Alanında Bulunan Unguentariae
Tuna Akçay
9

2012 Yılı Efes, Ayasuluk Tepesi ve St. Jean
Anıtı Kazıları Depo Çalışmalarından İlk
Gözlemler, Yeni Bir Keşif: Ayasuluk'ta Cam
Atölyesi
Ebru Fatma Fındık
31

Bizans Sikkelerinde Başmelek Mikhail ve
Aziz Mikhail Tasvirleri
Ceren Ünal
49

Klaros Kasesi ve Anadolu'da Pers
Egemenlik Döneminde Cam Kase Üretimi
Konusunda Düşünceler
Emre Taştemür
65

Silifke Müzesi'nden Erken Bizans
Dönemine Ait Gümüş Tılsım
Gülğün Köroğlu
81

Olba Kazılarında Küçük Buluntular
Emel Erten
101

Ermeni Baronluğu'nun Kuruluşu
Fatma Akkuş Yiğit
129

Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde
Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal"
Ramazan Uykur
145

Fatsa Cıngırt Kayası'ndan Ele Geçen 10
Sikke Üzerine Gözlemler
Ayşe Fatma Erol - Deniz Tamer
159

Genius Loci: Towards a Roman
Understanding of Carthage
Jessica L. Ambler
183

Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2007-
2010 Sezonu Cam Buluntuları "Pencere
Camları"
Tümay Hazinesdar Coşkun
197

Olba Manastırı: 2012 Yılı Kazı Sonuçları
ve Merkez Mekânlar Üzerine Düşünceler
Murat Özyıldırım
211

Erken Hıristiyanlık Döneminde Cilicalı
Şifavericiler: Dioscorides, Cosmas ve
Damianus
Sevim Ayteş Canevello
223

Osmanlı'nın Arkeoloji Algısı: Kilikia
Örneği
Songül Ulutaş
233

Olba Kazısı Kiremit Örnekleri
Arkeometrik Çalışmaları
Ali Akın Akyol - Ebru Erdoğan Yıldırım - Emel
Erten - Yusuf Kağan Kadioğlu
249

Kitap Tanıtımı

Tanrıça ve Boğa
Emel Erten
269

İstanbul'un Tarihi Eserleri
Ahmetcan Sayalı
277

Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne,
Tüccar, Kraliçe
Hüseyin Üreten
281

PRAEFATIO

Olba Kazaları'nın süreli yayını *Seleucia ad Calycadnum*'un 2013 yılında üçüncü sayısını sunarken, dergimizin yayın yaşamına aralık vermeden devam etmekte olmasının mutluluğu içinde olduğumuzu belirtmek isteriz. Öncelikle, bu yeni sayıda yayınlanmak üzere çalışmalarını bize göndermek nezaketinde bulunan değerli meslektaşlarımıza, yayın kurulu üyelerimize teşekkürlerimizi sunarız. Onların katkılarıyla ortaya çıkan bu sayının, eskiçağ uygarlıkları ve dilleri, tarihi konusunda çalışan akademisyenlerin ve bu alanlara ilgi duyan okurların yakından tanıdıkları Homer Kitabevi tarafından yayınlanması, yayın ekibimiz için ayrı bir sevinç kaynağıdır. Bizimle çalışmayı severek kabul eden değerli dostumuz, Homer Kitabevi sahibi Ayşen Boylu'ya ve *Seleucia ad Calycadnum*'un bu sayısının grafik düzenlemelerini büyük bir titizlikle gerçekleştiren Sinan Turan'a şükran borçluyuz.

Arkeoloji, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Sanat Tarihi konularında çalışan uzmanlara dergimiz kapılarının hep açık olduğunu ve gelecek sayılarımızda onların değerli çalışmalarına yer vermekten mutluluk duyacağımızı belirtiriz.

Editörler:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (Klasik Filolog, MA)

PREFACE

We are pleased to present volume 3 of *Seleucia ad Calycadnum* which has been continuously published since 2011. First and foremost, we would like to thank all our colleagues for their scholarly contributions and our editorial board for their valued input. Due to their expert participation, we are this and subsequent volumes will be published by Homer Books, widely recognized by those who study ancient civilizations and languages. We are grateful to Ayşen Boylu, owner of Homer Books, who kindly agreed to work with us, and Sinan Turan, who meticulously designed the graphics of this volume.

We would also like to state that our journal is open to scholars of fields of archaeology, ancient languages and cultures and history of art. We would always welcome their works in the forthcoming volumes.

Editors:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (Classical Philologist, MA)

Olba Kazısı Yayınları
SELEVCIA AD CALYCADNVN

Makale Başvuru Kuralları

Seleucia ad Calycadnum, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. *Seleucia ad Calycadnum*, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayımlar.

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık tümü 12 punto büyük harf, metin 10 punto, dipnot ve kaynakça 9 punto ile yazılmalıdır. Çalışmada ara başlık varsa, bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında 9 punto olarak ve en az iki yüz sözcük ile yazılmalıdır. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır.
Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.
Kitap için:
Demiriş 2006 Demiriş, B., Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı, Ege Yay., İstanbul.
Makale için:
Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, Lucerna Klasik Filoloji Yazıları, İstanbul.
- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca (Lev. 1), (Lev. 2) kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Makale ve levhalar, CD’ye yüklenerek çıktısı ile birlikte yollanmalıdır.

Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: “Çift Başlı Kartal”

Ramazan Uykur*

Özet

Anadolu Selçuklu eserlerinde takip edebildiğimiz insan ve hayvan figürleri, bazen gerçekçi fakat çoğu kez tılsım, nazarlık, astrolojik gibi sembolik anlamlarda kullanılmıştır. Oldukça zengin çeşitliliğe sahip olan bu sembolik imgeler dünyasına, Asya kültür çevrelerinin etkisi, Türklerin eski dini, İslam inançları yanında, yerel antik gelenekler gibi farklı etkenlerin katkıları söz konusudur. Çift başlı kartalın koruyucu unsur yanında kuvvet ve talih sembolü ile aydınlık gibi anlamlar taşıdığı kabul edilmektedir. Kartal Tanrı'nın gücü ve erkinin sembolü idi. İlk bahar ve güz mevsimlerinin kartalın kanat hareketleri neticesinde meydana geldiğine inanılırdı. Kartal kültürüyle ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre antik Türk düşüncesinde bu kuş Güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü sayılmıştı. Hayat ağacı tasvirleri ile birlikte görülen kartallar ise, hayat ağacı yoluyla göğün üstüne çıkan şamana eşlik eden kuşlar veya şamanın kendisi olarak düşünülmekteydi. Artuklu Türkmenleri, çift başlı kartal figürlerini farklı malzemelerde sıklıkla kullanmışlardır. Bu düşüncenin temelinde, onun koruyucu ve kuvvet sembolü olduğuna inandıkları gibi Artuklu Melikleri'nin bunu şahsi bir devlet arması olarak benimsediği de anlaşılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Artuklu Türkmenleri, Artuklu sikkeleri, çift başlı kartal.

Abstract

In Anatolia Seljuk works where human and animal figures are depicted, are

* Yrd. Doç. Dr. Ramazan Uykur, Celal Bayar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, E-posta: reuykur@gmail.com.

seen as sometimes realistic and sometimes talisman-like, evil eye-like and astrology-like which have symbolic meanings. The variety of symbols are affected by, Asian culture environmental effects, Turkish ancient religion, Islamic beliefs and ancient traditions. The double headed eagle symbolises protection, luck and brightness. The eagle symbolises God's strength and power. It was believed an eagles wing movements prompts Spring and Autumn. It is understood by eagle cult customs that ancient Turks believed this bird symbolised the Sun and Sky Gods. Illustrations of a 'tree of life' together with an eagle is believed to mean the Shamana has risen to the heavens together with birds or it's the Shamana itself. Artukid Turkomans use double headed eagles on many types of materials/accessories. On this basis, just like they believe it to symbolise protection and strength, Artuqid rulers recognise this as a personal coat of arms adopted by the state.

Keywords: Artuqid Turkomans, Artukid coins, double headed eagle.

Giriş

Artuklu sikkeleri üzerinde yaptığımız incelemelerde mitolojik bir yaratık olan çift başlı kartal imgelerine Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nasîreddin Mahmud'un (597-619 [1200-1222]) 3, onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Rükneddin Mevdûd'un (619-629 [1222-1232]) ise 1 sikkesinde rastlanmıştır.

Artuklu Türkmenleri'nin kurduğu 3 devletinden biri olan Hisn-ı Keyfa ve Âmid Artuklu (495-811 [1101-1408]) kolu Hükümdarı Kutbeddin Sökman 1200 yılında genç yaşta ölümünden sonra, yerine halef gösterdiği Memlük'ü Ayaz tahta geçmiştir. Ancak, Ayaz Artuklu ailesinden olmadığı için bu duruma razı olmayan kumandanlar birkaç gün sonra onu tahttan indirerek Kutbeddin Sökman'ın kardeşi, Nasîreddin Mahmud'u koltuğa oturtmuşlardır (1200). Nasîreddin Mahmud tahtta bulunduğu süre boyunca siyasal dengeleri gözeten bir politika izlemiştir. Zengi tehlikesine karşı Eyyûbîlerle dostane ilişkiler kurmuş hatta, Zengi işgallerini önlemek için Eyyûbî Sultanı Eşref Musa'nın egemenliğini tanımış ve ona bağlılık bildirmiştir (1205). Mahmud, siyasî ve askerî durumların icabına göre, sırası ile Eyyûbîlerden Melik Âdil ve oğlu Melik Kâmil'e sonra Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Kaykâvus'a tâbi olmuştur (1218). 1222 yılında ölen Nasîreddin Mahmud'un yerine oğlu Rükneddin Mevdûd (Melik Mesud) geçmiştir (619-629 [1222-1232]). Rükneddin Mevdûd babasının yönetim siyasetini benimseyerek

Eyyübîlere olan bağlılığını devam ettirmiş fakat, bunun yanında Harzemşah Celaleddin ile de birtakım siyasi ilişkilere girdiği gibi daha sonra da Selçuklulara tabi olmuştur (1226). Rükneddin'in bu çok yönlü siyasetinden hoşlanmayan Eyyübî Hükümdarı Melik Kâmil önce Âmid'i (1231), daha sonra da Hisn-ı Keyfâ'yı işgal ederek Artuklular'ın bu koluna tamamen son vermiştir¹ (1232).

Sikkelerde Görülen Kartal Tipleri ve Yorumu

Tip 1. Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nasîreddin Mahmud'un Hisn-ı Keyfa'da 610 (1213-14) yılında darp edilen sikkесinin ön yüzünde daire içinde açık kanatları helozonik kıvrımlar oluşturan, kuyruğu ile gövdesi arasında hilal motifi yer alan, çift başlı kartal motifi bulunmaktadır² (Lev. 1).

Tip 2. Nasîreddin Mahmud'un bu sikkeden (Tip 1) dört sene sonra 614 (1217-18) yılında bu kez Âmid'de bastırıldığı sikkесi yine çift başlı kartal figürüdür. Ancak buradaki kartal formu ilkinden farklıdır. Sikkенin merkezinde iç içe inci dizili iki daire içinde çift başlı kartal ve kartalın kuyruğundan çıkarak kıvrım dallar oluşturan stilize hayat ağacı motifi yer almaktadır. Bu tasvirdeki en ilgi çekici ayrıntı kartalın açık kanatlarında profilden verilmiş ve diadem takmış, Romalı tipinde insan başlarıdır. Kartal, kanat ve gövde özellikleri bakımından Selçuklu formundan ayrılmaktadır. Kuyruk kısmından çıkan stilize hayat ağacı³ ise, Selçuklu sanatında örneklerini gördüğümüz üsluptadır⁴ (Lev. 2).

1 Köprülü 1993, 617-625; Şeşen 1997, 33-44; Vâth, 1987.

2 Sikkенin ön yüzünde: Duribe bi'l-Hisn, sene 610. Arka yüzünde: El-Melik el-Sâlih Mahmud bin Artuk, el-Melik el-Âdil Ebû Bekr, el-İmâm el-Nâsir Emir el-Mu'minin. Yazmaktadır. Ön yüzünde, Arap harfleriyle verilen basım yılının 610 mu, yoksa 615 mi olduğu konusu araştırmacılar arasında görüş farklılıklarına yol açmıştır. Poole, bu tarihi 615 (Poole ty, 21; Poole 1877, 132). İsmail Galib (İsmâil Galib 1311, 12), İbrahim-Cevriye Artuklar (Artuk 1993, 79; Artuk 1970, 395) ve Spengler 610 olduğu görüşündedir. Spengler, iki nedenden dolayı rakamın 610 olduğunu düşünmektedir: Ona göre, Nasîreddin Mahmud'un 615 yılında bastırıldığı ve tarihi kesin olarak okunabilen bir sikkесinde 5 rakamı "0" ile değil, "B" harfine benzer bir rakam ile gösterilmiştir. Buradan yola çıkarak o dönem sikkelerinde 5 rakamının "B" ile gösterilmesi halinde, sıfırın da nokta yerine "0" ile gösterilmiş olduğu kanısındadır (Spengler 1992, 43).

3 Burada stilize kıvrım dallar şeklinde gördüğümüz süslemenin hayat ağacıdır. Zira G. Öney çift başlı kartal figürlerinin bitkisel süslemelerle birlikte kullanıldığında bu bitkisel motiflerin hayat ağacının sembolü biçiminde algılanması gerektiği görüşündedir. Öney 1993, 153.

4 Sikkенin ön yüzünde: Duribe bi-Âmid sene 614. el-Melik el-Sâlih Nâsir el-Dünya ve el-Dîn Mahmud bin Muhammed bin Artuk. Arka yüzünde: El-İmâm el-Nâsir Emir el-mu'minin. el-Sultân el-Gâlib İzz el-Dünyâ ve el-Dîn Keykâ'vus bin Keyhusrev bin Kılıç Arslân. Yaz-

Tip 3. Nasîreddin Mahmud üç yıl sonra 617 (1220-21) yılında Amit'te bu kez ilk iki örnekten daha farklı bir üslupta çift başlı kartal figürlü sikkesini tekrar bastırmıştır⁵ (Lev. 3). Yatay ve dikey iki elipsin kesişmesiyle oluşan dört yapraklı yonca formunun merkezinde yer alan çift başlı kartal tasviri sivri kulaklı, kıvrık gagalıdır. Kartalların başı, kısa ve kalın boyunlarıyla gövdeye birleşmektedir. Oldukça iri pençelidir ve iki yana açılmış kanatlarda birbirine paralel çizgilerle tüyler belirtilmiştir. Kuyruğun gövdeden ayrıldığı bağlantı ile gövdesi arasında hilal motifi bulunmaktadır. Kuyruk iki yana doğru helezonik kıvrımlarla, kartalın duruşuna göre tersten oluşturulmuş stilize hayat ağacı meydana getirmektedir.

Tip 3A Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd'un 621 (1224-25) yılında Amit'te, babası Nasîreddin Mahmud'un 617 (1220-21) yılında bastırıldığı çift başlı kartal tasvirinin benzer bir örneğini sikkesinin ön yüzüne bastırmıştır. İç içe iki daire içindeki bir karenin kollarından çıkan geçmelerden oluşmuş bir başka daire ile bu düzenlemenin merkezinde kanatlarını ve ayaklarını açmış çiftbaşlı kartal görülmektedir. Kuyruğu ile gövdesinin birleştiği yerde hilal motifi konulmuştur. Kuyruk daha önceki örneklerde olduğu gibi iki yana doğru helozonik kıvrımlarla ters biçimde stilize hayat ağacına dönüşmüştür⁶ (Lev. 4).

Görüldüğü gibi üç farklı tip sergileyen örnekler arasında insan/kartal birlikteliği ile diğerlerinden ayrılan kompozisyon (Tip 2) doğu mitolojisinde kökleri oldukça eskiye dayanan bir inanç biçimidir. H. M. Brown, II. ve III. yüzyıllarda Sasani damgalarında tek başlı kartal ve insan birlikteliğini bir arada gösteren, kanatlarında insan başı bulunan damgalar bulunduğunu belirtmektedir⁷. İslam sanatında ilk olarak X. yüzyıla ait Büveyhoğulları'nda kumaş üzerinde çift başlı kartalın göğsünde, bağdaş kurmuş kanatlı bir insan tasviri yer almaktadır⁸. Mısırlı ve Kuzey Afrikalı sanatkarlar tarafından yapılan Palermadaki Capella Palita'nın (1140) mukarnaslı ahşap tavanını süsleyen

maktadır.

5 Sikkenin ön yüzünde: El-Melik el-Sâlih Nâsır el-Dîn, Mahmûd bin Muhammed bin Karâ Ârslan bin Artuk. Arka yüzünde: El-Melik el-Kâmil. Duribe bi-Âmid sene seb'a 'aşere sittemi'e. El-İmâm el-Nâsır Ahmed, Nâsır el-Dîn Mahmûd. Yazmaktadır.

6 Sikkenin ön yüzünde: El-Melik el-Mes'ûd Rûkn el-Dîn Mevdûd bin Mahmûd bin Artuk. Duribe bi-Âmid sene 621. Arka yüzünde: El-Melik el-Kâmil, el-Melik el-Eşref Müsa, Lâ ilâhe illâ Allâh Muhammed Rasûl Allâh, el-İmâm el-Nâsır ... Yazmaktadır.

7 Spengler 1992, 48.

8 Erginsoy 1978, 321, dpn. 680.

resimler arasında gövdesine insan oturmuş çift başlı kartal kompozisyonu bulunmaktadır⁹.

XII. yüzyıl Artuklu yapımı olduğu düşünülen Victoria and Albert Müzesi'ndeki ayna üzerindeki kartal figüründe, kartalın kanatlarına tutunmuş uçmaya hazır insan tasvirinin göğe yükseliş temasının yorumlanması olduğu düşünülmektedir¹⁰. Diğer bir kompozisyon Louvre Müzesi'nde bulunana XII. yüzyıl Artuklu eseri olarak sınıflandırılmış tunç levha parçasındadır. Buradaki kartal bu kez çift başlıdır ve gövdesinde hilal tutan bir insan taşımaktadır¹¹.

Bizans sanatında sıklıkla kullanılan ve Selçuklu sanatçıları da etkileyen "Büyük İskender'in göğe yükselişi" imgesi, Heeramanek Koleksiyonuna ait Artuklu Meliki Rükneddin Davud'un adını taşıyan mineli tasında konusunu oluşturmuştur¹². Örneklere bakıldığında Artuklu sanatçılarının konuya yabancı olmadığı, sikkede görülen çift başlı kartal ve insan birlikteliğinden oluşan kompozisyonun ise göğe yükseliş temasının başka bir formu olduğu anlaşılmaktadır.

Artukluların sanatın her alanında oldukça yoğun kullandıkları çift başlı kartal tasvirlerini, onlardan önce daha erken tarihlerde Sincar Zengi Atabekleri'nin sikkelerinde rastlamaktayız. II. İmadeddin Zengi'nin 1185-89 yılları arasında Sincar'da bastırdığı sikkeleri çift başlı kartal bezemelidir¹³. Nasireddin Mahmud'un son sikkesinde gördüğümüz sivri gaga ve kulak, iki yana açılmış kanatlardan inen paralel kanat tüyleri ve iri pençeler yanında; artık Artuklu kartallarında hakim hale gelen kuyruğun iki yana helozonik kıvrımlar, II. İmadeddin Zengi'nin sikkelerinde daha önce görülen benzer özelliklerdir. 1209-11 yılları arasında ise Kutbeddin Muhammed'in yine Sincar'da bastırdığı sikkeleri de çift başlı kartal figürlüdür¹⁴.

Bilindiği gibi hayat ağacı ve çift başlı kartal birlikteliği Selçuklu mimari yapılarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu tasvirlerde kartal, hayat ağacının tepesinde görülmektedir¹⁵. Selçuklu örneklerinde olduğu gibi hayat ağacı tasvirleri ile birlikte görülen kartal tasvirleri Orta Asya

9 Erginsoy 1978, 321.

10 Erginsoy 1978, 319, res. 168.

11 Erginsoy 1978, 321, res. 169.

12 Erginsoy 1978, 319, res. 167.

13 Sikkeler 2009, 64-65.

14 Sikkeler 2009, 67

15 Anadolu Selçuklu mimarisinde Erzurum Çifte Minareli Medrese, Erzurum Yakutiye Medresesi, Kayseri Döner Kümbet, Sivas Gök Medrese yapıları çift başlı kartal ve hayat ağacının birlikte ele alındığı yapılarıdır.

inançlarına göre şamana eşlik eden kuşlar veya şamanın kendisi olarak düşünülmektedir. Şamana hayat ağacı yoluyla göğün üstüne ulaşmakta yardımcı olurlar. Türk mitolojisine göre, kainat yer, gök, gezegenler ve hayat ağacıyla temsil edilmekteydi. Hayat ağacı yer ile göğü birbirine bağlıyordu. Şamanın dini ayinlerde hayat ağacı vasıtası ile göğe yükseldiği inancı hakimdi¹⁶.

İslam öncesi Türk inancında bir kült olan kartal, İslamiyet'ten sonra betim olarak taş, maden, çini gibi malzemelerde uygulanmaya devam etmiştir. Bazen tek, bazen yüz yüze veya sırt sırta, bazen cepheden, bazen profilden, gövdesi önden ve kanatları yandan tasvir edilmiştir. Selçuklu sanatında, Türk dünyasında ve Asya "Hayvan Üslubunda" oldukça yaygın olan kartal figürlerinin mitoloji ve kültler açısından izahını yapmak konuyu daha iyi aydınlatacaktır.

Hun sanatında karşımıza çıkan "Hayvan Üslubu" geniş bir hayvanlar alemi ile bunların çeşitli malzemelere, değişik karakterlerle yansımalarıdır. Koruyucu, nazar, tılsım ve süsleyici semboller olarak özetleyebileceğimiz üslup, hayvanlara duyulan ilginin inançlara uygun biçimde tasvir edilmesidir. Kartal ve avcı kuşlar Türk insanının ikonografik hafızasında Anadolu'ya taşınan kutsal bir sembol olarak saygı duyulan varlıklardır¹⁷. Sibiryaya ve Altaylarda Şamanist inanç törenlerinde hayvan taklidi yapan şamanlar, hayvanların geyik, kurt, ayı, kartal, gibi şekilde görülebilen

16 Öney 1993, 169.

17 Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler'in hayatlarında yırtıcı kuşların önemli rolü olduğu şüphesizdir. İskit II. Ulski Kurganı'nda (MÖ VII-VI yüzyıl) stilize kartal başları, Moğolistan Pazırık Kurganı'nda (MÖ V-III. yüzyıl) bir keçe üzerinde geyiğe saldıran bir kartal bulunmuştur. Günlük hayatta sürekli bu hayvanlarla karşılaşan Türkler, hem bu hayvanları kutsalılaştırmış hem de sanatlarında onlara yer vermiştir. Stilize ve naturalist olarak koşum takımları ve gündelik eşyalarında hayvan mücadelelerini tasvir edilen ve Hayvan Üslubu denilen akım Hun Sanatı'nın esasını teşkil etmiştir. Atilla hakimiyetindeki (MS V. yüzyıl) Hun devletinde kartal en yüksek Gök Tanrısı kabul edilmekteydi. Bu devre ait Sipovo, Kerç, Karaağaç mezarlarında bulunana malzemelerde hep kartal tasvirleri ele geçmiştir. Avarlarda (MS VII-VIII yüzyıl) Chibakhaza kazılarında saç süsü olarak kullanılan plakalarda simetrik çift kuş motifleri dikkat çekmektedir. Stil bakımından Selçuklularda görülen çift kuşlara benzemektedir. Göktürk devrinde balballar üzerinde ve Kültekin'in mezar anıtında (732) Kültekin'in mermer heykelinin taçında arma şeklinde kartal kabartması görülmektedir. Uygur (VIII-IX. yüzyıl) fresklerinden Hotan yakınındaki Dandanilikte süvari tasviri ile kartal motifi yer almaktadır. Erken İslam sanatında Abbasilerin lüster seramiğinde (IX. yüzyıl) görülen stilize kartal süslemesi Orta Asya hayvan üslubu etkisindedir. İran Selçukluları'nda çift başlı kartal örneklerini el sanatlarında sıkça görmekteyiz. Eyyübilerde, Artuklularda ve Zengilerde devam eden çift başlı kartal kullanımı özellikle Artuklu ve Selçuklular ile Anadolu'ya sokulmuştur. Asya yoluyla Kafkaslara; İslam'dan önce Avarlar, Macar ve Bulgar yoluyla Avrupa'ya; İslam'dan sonra ise Selçuklu ve Artuklu yoluyla Bizans'a, giren çift başlı kartallar geniş bir alana yayılma imkanı bulmuştur. Öney 1993, 158-161.

ruhlar olduğuna inanmışlardır¹⁸. Böylece Şamanizmin hayvanlara yüklediği kutsallık ile "Hayvan Üslubu" daha da gelişmiştir.

Yakut Türkleri'nin inançlarında gökyüzü çadircı kubbesi, direği ise göğün direği idi ve bu direğe konan kartal 7 veya 9 kat göğe çıkardı¹⁹. Göğün direği dört köşe yontulmuş bir ağaçtı. İnanışa göre bu sırik göğe uzanıyor ve tepesinde kartal bulunuyordu. Kartal Tanrının gücü ve erkinin sembolü idi²⁰. İlk bahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilk bahar gelirdi. Kartal kütüyle ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre eski zamanlarda bu kuş Güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü sayılmıştır²¹.

Yakutlara göre en korkunç and kartal adıyla içilen anttır. Kartal adıyla yalan yere and içenlerin ocağının söneceğine, neslinin kesileceğine inanılmaktaydı. Yakutlar'dan biri yanlışlıkla kartal öldürürse, şaman çağırarak törenle bu kartalı gömdürürdü. Kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala yalvarırlardı. Bundan sonra çocuk dünyaya gelirse "hotoy törüt-teh" yani kartaldan türemiş denilmekteydi²².

Koruyucu bir ruh olan bu yırtıcı kuş, Pekarski'nin Yakut Sözlüğü'nde Türklerde koruma silahı, tılsım, muska olarak geçmektedir. Savaşların koruyucu ruhu sayıldığından özellikle silahlarda süsleme olarak oldukça yaygındır²³. Göğün beşinci katında kapı bekçisi olan kartal, kuvvet ve kudret simgesi, göklerin hakimidir. Çift başlı kartal, birleşmiş iki kartalın gücünü simgelemektedir. Altay Şaman inancında ise; Güneş, Ay ve bütün gök kubbenin hâkim olan Tanrı Ülgen'in gökte yaşayan yedi oğlundan birisidir. Her boy Ülgen oğullarından birini kendisi için koruyucu ruh saymaktadır²⁴.

Ayrıca Selçuklu sanatında farklı örnekleri görülen çift başlı kartal figürleri sonsuzluğun sembolü ve bütün kuşların en yücesidir. Onun gücü, yalnız uçan hayvanlara değil, yeryüzündeki yaratıklara da korku vermektedir. Kartalın koruyucu unsur yanında kuvvet ve talih sembolü ile aydınlık sembolü gibi anlamlar taşıdığı kabul edilmektedir. Bu sebeplerden dolayı olsa gerek Anadolu'da kurulmuş pek çok Türk devletinde

18 İnan 2006, 81, 82.

19 Ögel 2006, 171.

20 Ögel 2006, 179.

21 İnan 2006, 46; Çoruhlu 2006, 28.

22 İnan 2006, 118-119.

23 Öney 1993, 165.

24 İnan 1998, 414; Çoruhlu 2006, 28.

çift başlı kartal figürü “devlet arması” haline gelmiştir. Selçuklu çift başlı kartalları iri kanat, kuyruk ve pençeleri, sivri kulakları ve dolgun vücutları ile tamamen mitolojik dünyanın yaratıklarıdır²⁵. Baykuşa benzeyen kartal, Selçuklu ve Selçuklu sonrası Anadolu’sunda, sikkelerde, kalelerin taş duvarlarında, seramik ve ahşap saray kaplamalarında, ulu kişilerin mezar abidelerinin girişlerinde tasvir edilmiştir.

Orta Asya Budist ikonografisinde çift başlı kartal kompozisyonunun kozmik bağlantıları olduğu görülmektedir. Kaşgarî, kartal kelimesinin aynı zamanda Müşteri (Jüpiter) gezegenine -doğuşu şafağı haber verir- ve Terazi takımyıldızına işaret ettiğini belirtmiştir²⁶. Bunun ile birlikte Türklerde, göğün zirvesinde gün ve geceye hakim sayılan Müşteri gezegeninin simgesi kartal (karakuş) veya kuzgundur²⁷. Nitekim karakuş adı altında Müşteri yıldızından söz eden Türkçe iki beyit, bu yıldızı zaman bakımından bir ölçü unsuru olarak tanıtmaktadır. Bu beyite göre, yeşil-mavi renklere firuzeden bir kubbe gibi düşünülen gökte, beyaz yeşim taşlarına benzetilen yıldızlar arasında karakuş gezegeni gün ve gecenin dengesini düzenlemekteydi²⁸.

25 Öney 1993, 145. Ayrıca Anadolu Selçuk kartallarında başlar genellikle profilden, gövde önden verilmiştir. Kıvrım dal zemin üzerindeki kuşlar ise tam profildendir. Cinsi seçilmeyen bir çok örnekle kuşlar siluet halinde stilize canlandırılmış gövde, kuyruk ve kanatlarda tüyleri belli edecek birkaç çizgi, gözler işlenmiştir. Kartal olarak tanımladıklarımızda başta sivri kulaklar, iri gözler, iri kıvrık gaga, bazen gaga altında bir sarkıntı görülür. Baş önden veya profildendir. Kanatlar iri ve açıktır. Pençeler iridir. Kuyruk çoğunlukla yelpaze biçimi dilimlidir. Çini örneklerde iri palmet yaprağı veya damla şeklinde kuyruklar dikkatimizi çekmektedir ve hayali yaratıklardır. Kartal ve kuşların çoğu yakınlarında yer alan arslan, av hayvanları, hükümdar, boğa gibi figürlerle birlikte sembolik anlamı olan bir kompozisyon meydana getirmişlerdir. Öney 1993, 140.

26 Kartalın (Karakuş) Terazi takımyıldızıyla bağlantısı Hakani edebiyatında kartala atfedilen gündüz ve geceye ait ikili özelliğinin ışığında görülmektedir. Kartalın doğuşu Kaşgarî’ye göre günün ağarmasını haber verir. Ancak Kutagdu Bilig ise kartalın kara tüylerinin dünya üzerine sallayarak gecenin gelmesine neden olduğunu ekler. Kaşgarî’nin kartalı göğün başucu noktasında gece ve gündüz ilkelerine hükmettiği şeklinde tanımlaması muhtemelen bu çift işlevi nedeniyle. Bazı kompozisyonlarda kartala atfedilen çift baş bu astrolojik astrolojik simgenin ikili doğasını yansıtmaktadır. Esin 2004, 219-220.

27 Esin 2001, 31, 88.

28 Yarattı yaşıl çeç/ Savurdı ürüng kaş/ Tizildi Karakuş/ Tün-kün üze yürkenür (Kaşgarî varak 166). Esin 2001, 47. Ayrıca, Anadolu Selçuklu sanatında 12 hayvanlı Türk takvimi ile ilgili figürlere bazı kabartmalarda rastlanmaktadır. Sayısı 12 olmasına rağmen takvim hayvanları Anadolu’da tam sayı olarak görülmedikleri gibi; burç hayvanları da farklı hayvanlar ile yer değiştirmiştir. 12 hayvanlı Türk takviminde onuncu hayvan tavuk ve ya horozdur. Ancak bilinen örneklerde bu hayvan herhangi bir kuş olabileceği gibi Erzurum emir Saltuk Kümbeti ve Denizli Ak Han’da olduğu gibi kartal ve benzeri bir hayvanda olabilmektedir. Bu durum aynı zamanda bu eski geleneğin Anadolu’da tam olarak bilinmeden kullanıldığının bir işaretidir. Selçuklu sanatında burç sembolleri olduğu düşünülen hayvanlar figürleri genellikle gezegen yerine kullanılan rozetlerle ve ya sembolik figürler ile birliktedir. Bu birlikteliğin en iyi örneği

Kartal figürünün Güneşle ilişkilendirilmesi ya da onun sembolü olmasının arka planında sebepler vardır. İslam astrolojisinde kartal Koç burcunun ve Kuzey takım yıldızının -Kartal takım yıldızının- sembolüdür. Bu durumda Kartal takım yıldızı, Koç burcunun üyesi durumundadır. Koç burcu, Güneşin zirvesini teşkil ettiğine göre kartalda Güneşin zirvesini teşkil etmektedir²⁹. Kartalın aydınlık, Güneş sembolü olduğunu gösteren en güzel örneklerden biri Öttingen-Wallerstein Koleksiyonu'ndaki Harput Artuklu Meliki Nureddin Artuk Şah tarafından 1262 tarihinde yaptırılmış tunç aynadaki kabartmalardır. Artuklu aynasında 12 burç, yedi gezegen ve bunların merkezinde Güneş sembolü yerine kullanılan çift başlı kartal görülmektedir³⁰. Ayrıca, Anadolu Selçuklu sanatında kartal figürü bir takvim hayvanı olarak Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (XII. yüzyıl) kasnak nişinde, Karatay Han Türbesi (1240) ve Ak Han (1254) taçkapılarında çeşitli hayvanlar ile bir arada ve çeşitli burç ve gezegen sembolü rozetler arasında karşımıza çıkmaktadır³¹.

Artuklular, Türklerin eski dininden gelen motifleri, -çift başlı kartal ve daha pek çok mitolojik imgeyi- taş, sikke, maden eşyalar ve mimari alanda kullanmışlardır. Bunlar içinde en yaygın biçimde uygulama alanı mimaride taş malzeme üzerindedir³². Artukluların çift başlı kartalı kullanma nedenleri arasında koruyucu ve kuvvet sembolü olduğu³³ gibi Melik Nasîreddin Mahmut'un bunu şahsi bir devlet arması olarak benimsediği de düşünülmektedir³⁴.

Bu açıklamalardan sonra cami, saray, kervansaray, kale, mescit, gibi yapıların en dikkat çeken yerlerinde bulunan kartal figürlerinin koruyucu, tılsım gibi anlamları yanında birde arma biçiminde kullanıldığını düşünebiliriz. Kubadâbad kazılarında ele geçen çinilerden birinde çift

Denizli Ak Han taçkapı şeridindeki kabartmalardadır. Çeşitli hayvanların yer aldığı şeritte yer yer sadece rozetler ve bir boğanın sırtında hilal, kartal benzeri bir hayvanın tepesinde iki rozet gibi hayvan-rozet ilişkisi dikkati çekmektedir. Bu durumda boğa ayı, kartal ise Güneşi sembolize etmektedir. Öney 1993, 156.

29 Çaycı 2002, 100.

30 Çaycı 2002, 99.

31 Öney 1993, 156-157.

32 Öney 1993, 140.

33 Otto-Dorn 1978-79, 119.

34 Karabaçekte göre, Artuklu Melikleri'nin bâzılarının sikkelerinde kendi şahsi armalarına rastlanıldığı gibi, yine aynı kişiler zamanında bâzı şehirlere mahsus amblemler de vardır. Nasîreddin Mahmud'un şahsi arması olarak çift başlı kartal şeklini kullandığı aynı müellif tarafından ileri sürülmektedir. Van Berchem ise bu fikrin yanlış olduğunu ve Ortaçağ İslam şehirlerinden hiç birinin amblemi olmadığını, çift başlı kartal figürünün diğer Türk devletlerinde de bir süsleme olarak yaygın olduğunu belirtmektedir. Köprülüye göre de Artukluların kullandıkları tek arma sikkelerinde görülen Kayı Boyu damgasıdır. Köprülü 1993, 617-625.

başlı kartalın gövdesi üzerinde görülen “es-Sultani” yazısı sarayı yaptıran Alaeddin Keykubat’ın arması olarak çift başlı kartal kullanıldığını ortaya koymaktadır³⁵.

Yakut Türkleri, ruhların ölümden sonra kuş şekline bürünerek göğe yükseldiğine inanıyorlardı. Orhon kitabelerinde de ölen kimsenin kuş şeklinde uçtuğuna inanıldığından bahsedilmektedir. İslamiyet’in kabulünden sonra Türklerde aynı inancın izleri hâlâ devam ettiği “aramızdan uçup gitti” sözünden de anlaşılmaktadır³⁶. Bu nedenle türbe ve mezar taşlarında rastlanılan mitolojik çift başlı kartal figürlerinin Türklerin ruh-kuş ilişkisindeki³⁷ ölüm ile ilgili eski inançlarının tarikatlar yoluyla İslamiyet’e girmiş olduğu kanaati hâkimdir. Tasvirleri yapılan kuşların ölünün yer altı veya yer üstü seyahatinde kendisine refakatçi olduğu düşünölmüştür.

35 Öney 1993, 167.

36 Orta Asya inançlarına göre hayat ağacı ölümlerin ruhlarının öbür dünyaya yükselmesinde yardımcı olurken, bu yolculukta yol gösteren kartal/kuş şeklindeki yardımcı ruhlardır. Mezar taşlarındaki çift başlı kartal örnekleri için bkz., Öney 1989, 290.

37 İnanışa göre kuş ana şaman ruhunu alarak yer altına götürür ve bir çam ağacının dallarında olgunlaşınca kadara bırakır. Ruh olgunlaşınca ruh onu yere indirir. Türk mitolojisinde ruhun kuş biçiminde olması yaygın bir husustur. Bu husus daha sonraki Türklerde bile devam etmiştir. Örneğin Göktürk devrinin ünlü Orhun yazıtlarında ki şu satırlar buna işaret etmektedir: “Babam kağan böylece ili, töreyi kazanıp uçup gitmiş”, “Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kültigin yedi yaşında kaldı” “Bilge Kağan uçtu”. Çoruhlu 2006, 67.

Levhalar

Lev.1: Konya Etnografya Müzesi, Envanter No: 851-2, Bakır, 27.5 mm, 8.70 gr, 610(1213-14), el-Hisn.

Lev. 2: Ankara Anadolu, Medeniyetleri Müzesi, Envanter No: VI-1993 137 55 AE, Bakır, 28 mm, 12.1 gr, 614(1217-18), Âmid.

Lev. 3: Konya Etnografya Müzesi, Envanter No: 886, Bakır, 27 mm, 10,90 gr 617(1220-21), Âmid.

Lev. 4: Mardin Müzesi, Envanter No: 3935, Bakır, 27 mm, 12 gr, 621(1224-25), Âmid.

Kaynakça

Artuk 1970

Artuk, İ.,-C., Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu, I-II Cilt, MEB, İstanbul.

Artuk 1993

Artuk, İ.,-C., Artuk, Artukoğulları Sikkeleri, Sümer Kitabevi, Alemdar Ofset, İstanbul.

Çaycı 2002

Çaycı, A., Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri, KBY, Ankara.

Çoruhlu 2006

Çoruhlu, Y., Türk Mitolojisinin Anahatları, 2. baskı, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

Erginsoy 1978

Erginsoy, Ü., İslam Maden Sanatının Gelişmesi, KBY, İstanbul.

Esin 2001

Esin, E., Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

Esin 2004

Esin, E., Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

İnan 2006

İnan, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, 6. baskı, TTK, Ankara.

İnan 1998

İnan, A., Makaleler ve İncelemeler, I. Cilt, 3. baskı, TTK, Ankara.

İsmâil Galib 1311

İsmâil Galib, Müze-i Hümayun, Meskûkât-ı İslamiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmaniye Katalogu, Beni Artuk, Beni Zengi, Furuu Atabekiye, Mülûk-i Eyûbiye Meyafârikin, Mihran Matbaası, Kostantiniye.

Köprülü 1993

Köprülü, F., "Artukoğulları", İA, I. Cilt, İstanbul, s. 617-625.

Otto-Dorn 1978-79

Otto-Dorn, K., "Figural Stone Reliefs on Seljuk Sacred Architecture in Anatolia", Kunst des Orients, Sayı XII, Jahrgana, s. 119.

Öney 1993

Öney, G., "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", 2. baskı, Malazgirt Armağanı, TTK, Ankara, s. 139-173.

Öney 1989

Öney, G., “Anadolu’da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VIII, s. 283-301.

Ögel, 2006

Ögel, B.; *Türk Mitolojisi*, II. Cilt, 3. baskı, TTK, Ankara.

Poole t.y.

Poole, S.L., *Coins of the Urtukî Turkumâns (Foes Of The Crusaders)*, Reprinted Published by Charles H. McSorley Closter, New York.

Poole 1877

Poole, S.L., *Catalogue of Oriental Coins in the Biritish Museum, The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee*, Vol. III, Classes X-XIV, Printed by Order of the Trustees, Forni Editore, London.

Sikkeler 2009

Sikkeler ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük, ed. E. Topraktepe, YKY, İstanbul.

Spengler 1992

Spengler, W., F.-W., G., Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Vol. I, The Artuqid, Lodi, Clio’s Cabinet, Wisconsin.

Şeşen 1997

Şeşen, R., “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, İstanbul, s. 33-44.

Väth 1987

Väth, G., *Die Geschichte der Artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Ġazīra’l-Furātīya (496-812/1002-1409)*, Berlin.